

A BIBLIAI GESZTUSOKRÓL HOGYAN BESZÉLTEK A BIBLIAI KORBAN AZ EMBEREK A KEZÜKKEL?

SZIGETI JENŐ

BIBLIAI GESZTUSOK

Nemcsak arról lehet beszélni a Biblia kapcsán, hogy ez a fontos, európaiságunkat befolyásoló könyvgyűjtemény, hogyan hatott a folklorra, hanem arról is, hogy ez az ősi könyvgyűjtemény hogyan tükrözi egy elsüllyedt világ népi kultúráját, folklóráját. Ebben a rövid tanulmányban ez utóbbira teszünk kísérletet, amikor egyik nagyon fontos érzékelő szervünkről, a kezünkről fennmaradt híradásokat tesszük a vizsgálat tárgyává. A kéznek nemcsak a tapintás, vagy a munkavégzés a feladata, hanem a kommunikáció is. Segítségével sokszor tudva, máskor tudatlanul is elősegítjük a másik ember érzékelését.

Gondolatainkat, érzéseiket, akaratunkat nemcsak szavakkal, hanem mozdulatainkkal, gesztusunkkal is kifejezzük. A kommunikáció elméleti kutatások szerint „a teljes közlésrendszerünknek mintegy 7%-a verbális (vagyis kizárólag szóbeli), 38%-a vokális (beleértve a hangsúlyt, a hanghordozást, hangerőt és a nem beszédhangokat) és 55%-a közléseiknek nem verbális jellegű”.¹ Ezek közé tartoznak gesztusaink is. Gesztusainknak is van anyanyelve, így van folklórja is. A Néprajzi Lexikon meghatározása szerint a gesztus „olyan kifejező testmozgások sorozata, amely a közösség tagjai számára hírértékkel bír”. Egy-egy népre, kultúrára jellemző a mozgáskultúrája, metakommunikációs rendszere, amely „életre kelhet a test egésze által (testtartás, ülés, járás) kifejeződik testrészek (kar, kéz, ujjak, fej) révén, vagy megjelenhet arcon (szemöldökfelhúzás, kacsintás, ajakbiggyesztés stb.). A gesztusok leggyakrabban a verbális, vokális közléseket kísérik, azokat értelmezik.”²

Legbeszédesebb szervünk, a kezünk. Ezért, amikor az ószövetségi kor emberének gesztusnyelvét próbáljuk nyomon követni, elsősorban a kéz kommunikációs szerepét vizsgáljuk, nem csupán szakrális szempontból, hanem mindazokat az adatokat figyelembe véve, amelyek kapcsolódnak a kézi mozdulatainak kommunikációjával. De vajon egy olyan régi, ókori irodalmi emlékből, mint a Biblia, mit lehet megtudni erről a lejegyzésre nem kerülő mozdulat-nyelvből? Ezzel a rövid dolgozattal szeretném köszönteni Darab Ágnes sok közös beszélgetésünk és munkatársi találkozásaink emlékére.

¹ PEASE 1989, 8.

² MNL II. 1979, 286–287.

A KÉZ GESZTUSAI

A Bibliában is rendkívül sok kézzel kapcsolatos képes kifejezést találunk. A kéz az érintés szerve, de nemcsak érez, érzel, hanem kifejez is. Sokszor mozdulatából, tartásából, ki nem mondott gondolatokat érzéseket érzékelünk. Néha a kéz szónak a képes értelmű használatát szinte lehetetlen elkülöníteni azoktól a helyektől, ahol a szó a testrészt jelenti. Gesztusainkban a kéztartásnak és a kézmozdulatoknak egyformán jelentős szerepe van. A Biblia a testrészeink között a kezet említi a legtöbbször, hiszen ez talán a leghasznosabb testrészünk. Ezzel fogjuk meg a tárgyakat, követ fegyver gyanánt (4Móz 35,17), a faeszközt hasonló céllal (4Móz 35,18), de a botot is kezünkkel ragadjuk meg. A kezünkkel írunk (pl. Dán 5,5). Ezért az ókori keleti kultúrákban gyakori *ius tallionis* törvényekben, mely szerint az okozott sérelem és az érte járó büntetés, vagyis a kár és a megtorlás, hasonló, többször előfordul a kéz levágása, mint büntetés, ami az iszlám jogszokásokban a legutóbbi időig fennmaradt.³ Csak az volt vitatott, hogy ez az egész kar levágását, vagy csak a csuklótól való amputálást jelentette, de ez a büntetés egy negyed dinári érték eltulajdonítása esetén is kiróható volt⁴. A Biblia is ismeri ezt a büntetést. Például, ha a férfiak verekedtek és „*nagyobb szerencsétlenség történt, akkor életet kell adni életért. – Szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért, égetést égetésért, sebet sebért, két foltot két foltért.*” (2Móz 21,23–25).⁵

Isten kezéről, mint jelképről is gyakran szó esik a Bibliában. Elsősorban Isten mindenható, legyőzhetetlen erejét és hatalmát jelöli. A teremtett világ az ő kezének műve.⁶ Ő úgy tartja fenn az egész teremtettséget, hogy segíti övéit erős kézzel, kinyújtott karral.⁷ Ha valakivel Isten keze van, akkor annak nincs mitől félni.⁸ Ő képes arra, hogy kimentsen az ellenség kezéből (1Móz 32,12), ezért jobb az ő kezébe esni, mint az ember kezébe (2Sám 24,14). Ő gondoskodó szeretettel veszi körül övéit,⁹ ezért rábízhatjuk életünket,¹⁰ és magasztalhatjuk szabadító kezét.¹¹

³ „A tolvajnak – lett légyen férfi, vagy nő – vágjátok le a kezét (Így legyen ez) annak jutalmaként, amit szereztek (maguknak) és intő példaként Allahtól! Allah hatalmas és bölcs.” Korán 5:38 – Az iszlám teológiában kétféle olvasata van. Az itt használt kezüket és Ibn Masudnál a jobbjukat. JEFFERY 1937, 39.

⁴ SIMON 1987a, 140.

⁵ Vö. 5Móz 19,19–21; 25,11. 3Móz 24,18–20. Később a személyes jellegű kárt anyagiakkal is meg lehetett váltani. Jézus szembefordult ezzel az ősi jogszokással: Mt 5,38–39. Simon Róbert úgy tudja – tévesen – hogy ez a büntetés a zsidó jogban nem szerepel. SIMON 1987b 140.

⁶ Jób 10,3,8; 26,13. Zsolt 8,7; 95,4–5; 102,26. Iz 45,12; 48,13; 64,7; 66,2. ApCsel 7,50. Zsid 1,10.

⁷ 2Móz 13,3; 15; 16. 5Móz 4,34; 5,15; 7,19; 11,2; 26,8. 1Kir 8,42. 2Kir 17,16. Ez 20,33–34. Dán 9,15.

⁸ 1Kir 18,46. Ez 1,3; 3,14,22; 8,1; 33,22; 37,1; 40,1. Iz 8,11. Jer 15,17.

⁹ 1Krón 29,14. Zsolt 95,7; 104,28. Iz 40,10. Jer 31,32. Lk 1,66.

¹⁰ Zsolt 31,6; 79,11; 144, 7. Iz 33,2; 49,2; 51,16. Lk 23,46. Jn 10, 29.

¹¹ 2Móz 15,6. Zsolt 98,1; 118,15. Vö. Jób 5,18.

A Bibliában nagyon sok kézzel összefüggő képes kifejezést találunk és gazdag a kézhez kapcsolódó gesztusok jelentése is. A kézzel való érintés közösségvállalást, szolidaritást jelentett. Jézus ezért érintette a meggyógyítandó leprást (Mt 8,3 – vö. ApCsel 4,30). Az érintés a kapcsolatba jutás, az erő átvételének átadásának eszköze volt a korabeli gondolkodás szerint (pl. vérfolyásos asszony Mt. 9,20. Mk 5,27. Lk 8,44), de az előregedett ember hiába nyújtja a kezét, nincs ereje már a cselekvéshez (Jn 21,18). Az ember tevékenysége az ember kezének munkája (5Móz 2,7. Zsolt 90,17; 128,2). Jézus gyakran gyógyított úgy, hogy megérintette a beteget,¹² de ez az érintés csak a szolidaritás jele volt, ő szavával gyógyított (pl. Mk 2,1–12; 3,1–6; 7,24–30). Az ujjak rátevése, a kézzel való érintés, már az ókori keleten és a görögöknél is a gyógyítás egyik módja volt.¹³ A tiszta kezek az ártatlanság, a jó lelkiismeret, a tiszta élet jelképe,¹⁴ a véres kézzel nem lehet imádkozni (Iz 1,15. Jób 16,17), mert ez a gonoszság és a jogtalanság jele. A Szentek Szentje, a szövetség ládája érinthetetlen volt. Uza esete rá a példa, hogy a szent megérintésének halálos következménye volt (2Sám 6,6–8). A feltámadott Jézus is érinthetetlen volt, hiszen amikor a magdalai Mária felismeri a feltámadott Mestert, „*Jézus ezt mondta neki: Ne érints engem, mert még nem mentem fel az Atyához*” (Jn 20,17).¹⁵

A gesztusok a belső érzelmi világunknak a külső megnyilvánulásai. Az ókori ember, ha valami fájdalom érte, vagy gyász összecsapta a kezét. Így tesz a próféta, kétségbeesésében, amikor Isten ítéletének kijelentését meghallja, Ez 21,19 szerint. Ezt a héber kifejezést – értelemszerűen – úgy fordítja az új protestáns Biblia, hogy „kezedbe temetted arcod” (pl. Jer 2,37) ami azt is jelentheti, hogy a kezét a fejére tette.¹⁶ De a bosszúságnak is a kéz összecsapása volt a jele. Bálák, amikor Bálám tehetetlensége miatt mérgeződött „*összecsapta a kezét*” (4Móz 24,10). Az Úr is így tesz Ezékiel próféta üzenete szerint a nyereszkes Izrael miatt (Ez 22,13). A bosszús, határozott gesztus kifejezője volt ez a mozdulat, ami együtt járt a láb dobantásával is (Ez 6,11). Így vezette le az ókori ember a haragját (Ez 21,22).

Örömeben a bibliai kor embere is tapsolt, sőt éppúgy felkiáltott, mint ahogyan mi szoktunk örülni (Zsolt 74,2). Izajás könyvének egy szép költői képe szerint, még a mező fái is mind tapsolnak, amikor az Úr megszabadítja Izraelt (Iz 55,12). A tapsolás és az éljenzés már az ószövetségi kor reprezentációs eseményeikor is előfordult. Amikor Jójáda főpap a hat évig rejtegetve őrzött, dávidi sarjat, Jóást (Kr. e. 836–879) puccsal királlyá koronázta „*tapsoltak, és így kiáltottak: Éljen a király!*” (2Kir 11,12). De a taps lehetett a csodálkozás, gúnyolódás vagy a káröröm

¹² Mt 9,18. Mk 5,23; 6,5; 7,32; 8,23. Lk 13,13. ApCsel 28,8.

¹³ MAGYARY-KOSSA 1929, 13–21.

¹⁴ 1Móz 20,5. 5Móz 21,6. Jób 17,9; 22,30. Zsolt 18,21; 24,4; 73,13. Mt 24,24.

¹⁵ A fordítás dilemmájáról és a különös kijelentés nehézségéről: BOLYKI 2001, 514–516.

¹⁶ PÁLFY 1965, 49–50. Így fordítja: „onnan is ki kell menned fejedre tett kézzel”. Az ő értelmezése szerint az ókori emberek „a kétségbeesés és a szégyen jeleként a fejükre tesszik a kezüket”. Vö. 2Sám 13,19 szerint a meggyalázott Támár, akit féltestvére Ammon megerőszakolt, „*kezét a fejére kulcsolta, és jajveszékelve járt-kelt*”.

jele is (Jób 27,23).¹⁷ Jeruzsálem pusztulását látva az idegenek a gúny és a megvetés jeleként „összecsapják a kezüket miattad, akik arra járnak. Fölszisszenek, és fejüket csóválják Jeruzsálem leányai miatt. Erről a városról mondták, hogy szépsége tökéletes, az egész föld öröme.” (Sir 2,15). Az elpusztult Ninive felett is kárörömből tapsolnak az arra járók (Náh 3,19).

Még sok minden mást is ki lehetett fejezni a kéz gesztusaival. A „szűkmarkúság” és a „bőkezűség” jele volt a kinyitott és a bezárt tenyér (5Móz 15,7–8). Az egyességeket, megállapodásokat – a régebbi magyar szokásnak megfelelően – tenyérbe csapással, kézfogással erősítették meg. Jehónádáb és Jéhú szövetségét, fegyverbarátságát is kézfogással erősítették meg (2Kir 10,15). Amikor Ezdrás pap elrendelte az idegen asszonyok elbocsátását, a papok, akiknek nem zsidó feleségük volt „kezet adtak arra, hogy elbocsátják feleségüket” (Ezd 10,19). A fogadalmakat is ezzel erősítették meg (Péld 6,1).

A kézrátétel, a kéznek a fejre tévése az Újszövetségben is szorosan összekapcsolódott a szolgálatba állítással a Szentlélek erejéért való könyörgéssel (ApCsel 8,15–19; 9,12; 19,6). Hasonlóképpen jártak el, ha egy személyt valamilyen megbízással láttak el (ApCsel 6,6). Így küldték ki a misszionáriusokat is (ApCsel 13,3. vö. 1Tim 5,22; 4,14. 2Tim 1,6). Ennek ószövetségi előzményei vannak. A tulajdon, a bűn, a felelősség, a szellemi hatalom átruházásának módja volt ez. A megáldáskor a legrégebbi kortól a kezüket a megáldandó fejére tették (1Móz 48,14. Mt 19,13. Mk 10,16). A kézrátétel az érintésnek különleges jelentőséggel bíró formája. A nyújtott tenyerek rá- vagy föléhelyezését jelentette a másik ember vállára. A kezét az ókori emberek az isteni erő közvetítőjének tekintették. A kézrátétel mint jogi kötelezettségvállalás aktusa is ismert volt.¹⁸ Ez már átvezet a kéz liturgikus használatának kérdéséhez.

Az ókori imádkozó felfelé kiterjesztett karral imádkozott. Ez az egyéni imában éppen úgy megtalálható volt, mint a papi imádságban. Esküvéskor is felemelték a kezüket az ókori emberek (Ez 20,5–6). A kéznek az ég felé való nyújtása a segítségkérés mozdulata volt. „Az imádkozó embert Egyiptomban fölemelt kézzel ábrázolták, az asszíroknál és a babiloniaknál is kezét fölemelni annyi, mint ’imádkozni’. A Bibliában a kezét kitaráni egyértelmű az Isten segítségül hívásával.”¹⁹ A 28. zsoltár 2. verse szerint a zsoltáros a templom udvarán felemeli kezeit a templom legfelsőbb részében álló Szentek Szentje felé, hiszen hite szerint a Szövetségláda felett láthatatlanul jelen van Isten. Iz 1,15 is a felfelé nyújtott kézzel való imádkozásról beszél. Az apostolok korában is így imádkoztak, hiszen Pál így írt Timóte-

¹⁷ Jellegzetes héber kifejezés: szgq kappajim ’al – valami vagy valaki feletti csodálkozás miatt összecsapni a tenyereket. MUNTAG 1982, 193–195. Így fordítja: „Az emberek összecsapják a kezüket miatta/ és lakóhelyéről utána füttyülnek.” Szerinte a mondat itt általános alanyt kíván, és szerinte a héber szövegben másolási hiba van, az ’alémó (=miatt) helyett ’aláv került ide. A második sor szó szerint fordítva: „füttyülnek föltte lakóhelyéről”. Így csúfolják ki.

¹⁸ ONASCH 1981, 70.

¹⁹ HAAG 1989, 969.

usnak: „*azt akarom, (...) hogy a férfiak mindenütt büntől tiszta kezeket emelve imádkozzanak harag és kételkedés nélkül*” (1Tim 2,8). A kéztartás mellett az imádságot megfelelő testtartással illet elmondani. Szokás volt állva imádkozni, hiszen ez volt az „Isten színe elé állásnak” a kifejezője (1Kir 8,22. Lk 2,38). Az ókeresztény emlékeken is gyakori ez az imádkozó kéztartás, az orante, amit manibus extensis-nek, vagyis imádkozó testtartásnak is szokás nevezni.²⁰ Az ószövetségi ember a testtartással az Isten előtti megalázkodását fejezte ki. Gyakori volt a térdelő testhelyzet (1Kir 8,54. Dán 6,11. Ef 3,14), de sokszor arcra borultak az ószövetségi kegyesek a legnagyobb meghódolás jeleként Isten előtt (Zsolt 95,6). Így hódoltak a szolgák, az alattvalók a király előtt.

JOBB VAGY BAL KÉZ

A kéz páros testrész, de nem volt mindegy, hogy jobb vagy bal kézzel teszünk-e valamit. Az ószövetségi korban is ritka volt a balkezesség, ezért a Biblia néhány pontos feljegyzéséből következtethetünk a balkezességből adódó érdekességre is.

Brown R. E. – a nagy tekintélyű Újszövetség-kutató – Jézus szenvedéstörténetéről szóló kétkötetes monográfiájában²¹ arról írt, hogy Péter biztosan balkezes volt, mivel a karddal hadonászva Málkus szolga jobb fülét vágta le (Jn 18,10. Mt. 26,51). Egy jobb kézben tartott karddal nehéz lett volna a szembenálló ember jobb fülét²² levágni, hacsak nem hátulról támadt Péter, amit egy ilyen hősöködő hajlamú emberről nehéz lenne elképzelni.

De más balkezes harcosról is tudunk a Bibliából. Ez említésre méltó volt, ezért nem mindennapi tulajdonságnak számított, ezért ősi idők óta feljegyezték a balkezes harcosok emlékét. Amikor Eglon Móáb királya, szövetségben az ammóniakkal és az amálekiekkel, valamikor a XIII. vagy XII. században, leigázta Izraelt, a Benjámin törzséből való Éhúd (neve azt jelentette: erős) azzal vetett véget az idegen uralomnak, hogy megölte Eglont. Éhúd balkezes volt, és amikor népe adóját vitte a királynak, egy könyöknyi kétélű kardját nem a megszokott helyre, bal oldalára kötötte, hanem a ruhája alá jobb oldalára, ahol a móábita őr nem kereste. A történetről a Biblia színes, humorral átszőtt tudósítása ma is érdekfeszítő olvasmány. „*Eglon igen kövér ember volt. Miután Éhúd végzett az adó átadásával, elküldte az adó vivő népséget, ő azonban visszatért a Gilgálnál lévő bálványszobroktól, és ezt mondta: Titkos beszédem van veled, ő király! Az így felet: csitt! – és kimentek előle mindazok, akik mellette álltak. Éhúd bement hozzá, ő pedig az emeleten lévő hűvös szobában ült. (A tető alatti szellős nyári helység ez, ahol a gazdagok hűsölni szoktak.) Éhúd ezt mondta: Isten beszél hozzád rajtam keresztül! Ekkor fölkel a trónról. (Mivel prófétai jóslatot várt és Isten nevét akarta ezzel megtisztelni.) Éhúd*

²⁰ VANYÓ 1988, 188–190. (irod. 32., 45., 49., 51., 57., 61. ábrák)

²¹ BROWN 1994, I, 272. (2. sz. jegyzet)

²² BOLYKI 2001, 449. Szerinte az itt használt ótáron szó inkább fülcimpát jelent, mint fülkagylót. Más kéziratokban az ótion az inkább füllel fordítható. A szövegben meghűzőző iróniáról 452–453. oldalak.

pedig bal kezével benyúlt a ruhája alá, kirántotta kardját a jobb csípőjéről, és bedöfte annak hasába. Még a markolata is belement a pengéje után, és a háj körülfogta a pengét, mert nem húzta ki a kardot a hasából; majd kiment a hátsó kijáraton. Azután kiment Éhúd az oszlopcsarnokba, becsukta maga mögött az emeleti szoba ajtószárnyait, és bezárta. (Az emeleti szobákhoz kívülről, vezetett a lépcső, így az oszlopcsarnokon keresztül észrevétlenül kikerülhetett a házból.) Alighogy kiment, jöttek a szolgák, de amikor látták, hogy az emeleti szoba ajtószárnyai zárva vannak, azt gondolták, hogy bizonyára szükségét végzi a hűvös szobában. De amikor hiába várakoztak, és senki sem nyitotta ki az emeleti szoba ajtószárnyait, fogták a kulcsot és kinyitották, és íme, uruk ott feküdt a földön, holtan.” (Bir 3,18–25)

A szolgák gyanútlanok voltak, mert a kövér urak már akkor is hosszan végezték szükségüket, valószínűleg a kövér királyt is így ismerték szolgálai. Minden Éhúd ügyes balkezén dőlt el.

De a balkezes parittyás sem volt kívánatos ellenfél. Úgy tűnik, hogy a benjámini balkezes harcosok félelmes ellenfelek lehettek. Úgy látszik köztük törzsi sajátosság volt a balkezesség. A hadseregükben „hétszáz válogatott ember balkezes volt. Ezek hajszálpontosan tudtak parittyázni, sohasem hibáztak” (Bir 20,16). Ez a tulajdonság a jobb kéz használatához szokott emberekkel szemben nagy előnyt jelentett. A harcosok a támadó fegyvereket mindig a jobb, míg a védekezőket (pl. pajzs) a baljukban tartották. A balkezes parittyások esetében onnan jött a repülő kő, ahol nehéz volt a pajzzsal védekezni.

A bal kéz kevésbé volt ügyes a munkára, ezért a bal oldalt régtől fogva kevésbé kedvezőnek és szerencsésnek tekintették. Áldásnál többet ér a jobb kézzel adott áldás, mint a balkezes. József azt kívánta, hogy fiait Jákob jobb kezének rátevésével áldja meg, de Jákob szándékosan a balját teszi a kisebbre, mivel ezt a fiút csak kisebb áldás illette meg (1Móz 48,13–14). Jézus példázatában is a kegyelemmel visszaélők a bal keze felől állnak az ítéletkor (Mt 25,33.41) Néha a jobb és a bal kéz egymásmellettséget jelent, de mindig a jobbnak van előnye (1Móz 13,9. Mt 20,21. Vö. Mt 27,38. 4Móz 20,17)

A jobb kéz általában erősebb és ügyesebb volt, ezért ez lett a hatalom, az áldás, a segítség megtisztelő helye. A kitüntetett vendéget is jobb kéz felől ültették (1Kir 2,19. Zsolt, 45,9. Zsolt 110,1). A jobbukat emelték a régiek esküre (Iz 62,8). Isten jobb kezével feszítette ki az eget (Iz 48,13), jobbjaival zúzza szét ellenségeit (2Móz 15,6.12. – Zsolt 74,10). Jobbjával támogatja övéit (Zsolt 18,36. Jób 40,14), ezért azok jobbjaához menekülnek (Zsolt 17,7), hiszen jobbja mindenüvé elér (Zsolt 139,10). Segítő jobbjának visszavonása a büntetés (Siral 2,3–4). A bal kéz csak kiegészítője a jobbnak. Jobbról támad az ellenség is (Jób 30,12) és innen vádolja Sátán is a főpapot (Zak 3,1) ezért innen áll a segítő is (Zsolt 16,8; 121,5), és a Jelenések könyvének közbenjáró főpapja is jobbjaiban tartja a hét csillagot (Jel 1,16).

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOLYKI János 2001

BOLYKI János: „*Igaz tanúvallomás*” *Kommentár János evangéliumához*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 514–516.

Raymond E. BROWN 1994

Raymond E. BROWN: *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave*. New York–London, Anchor Bible, 1994.

Herbert HAAG 1989

Herbert HAAG: *Bibliai Lexikon*. Budapest, Szent István Társulat, 1989.

Arthur JEFFERY 1937

Arthur JEFFERY: *Materials for the History of the Text of the Qur'an. The old Codices*. Leiden, 1937.

PÁLFY Miklós 1965

PÁLFY Miklós: *Jeremiás könyvének magyarázata. I.* Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1965.

Allan PEASE 1981

Allan PEASE: *A testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból*. Budapest, Park Kiadó, 1981.

MNL 1979

Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

MAGYARY-KOSSA 1929

MAGYARY-KOSSA Gyula: A királyi érintés gyógyító erejéről. In: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek II.* Budapest, 1929, 13–21.

MUNTAG Andor 1982

MUNTAG Andor: *Jób könyve*. Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982.

Konrad ONASCH 1981

Konrad ONASCH: *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*. Wien–Köln–Graz, H. Böhlau Verlag, 1981.

SIMON 1987a

SIMON Róbert (ford.): *Korán*. Budapest, Helikon, 1987.

SIMON 1987b

SIMON Róbert (ford.): *A Korán világa*. Budapest, Helikon, 1987.

VANYÓ László 1988

VANYÓ László: *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Budapest, Szent István Társulat, 1988.